

Степан ВЕЛИЧЕНКО

ПОСТКОЛОНІЯЛІЗМ, ЕВРОПА ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ

Автор оглядає основні ідеї та методологічні засновки теорії постколоніалізму – техніки літературного аналізу, прибічники якої вважають її і соціальною теорією теж. Оглянуто також аргументи критиків постколоніалізму, котрі стверджують, що його вади перевищують його переваги. Засновки постколоніалізму сумнівні, термінологія невизначена, а методологія хибна. Нема жодної причини, щоб історики, зацікавлені періодами залежності України і їх спадщиною, досліджували їх крізь призму постколоніалізму. Історія України має спільні риси з колишніми колоніями «третього світу», але є більше підстав для порівняння української історії не з ними, а з історією колись залежних європейських країн, як-от Ірландія або Греція. Україну так само можна розглядати як «постколоніальну» внаслідок своєї залежності. Але, по суті, кожна країна в світі колись була залежною, тож будь-який метод, що претендує на застосуваність до стількох країн і ґрунтується лише на цьому одному критерії, не має аналітичної вартости.

Навпаки, винайдення абсурдної філософії на догоду тубільцям Бонго-Бонго насправді є образливим, кривдним актом поблажливости. Ми не брешемо та не вдаємося до самоомани від імені тих, кого поважаємо.

Ернест Гелнер

Момент постколоніалізму

За останнє десятиріччя відбулося відновлення наукового інтересу до імперій та їх колоній. Багато публікацій на цю тему написали літературознавці, переконані, що літературу колишніх «колоній» можна виокремити як самостійний предмет і вивчати її з точки зору т. зв. «постколоніалізму»¹. Досліджуючи лишень культурні аспекти панування та підпорядкування, що їх вони вважають «культурним та лінгвістичним імперіалізмом», постколоніалісти ототожнюють будь-яке панування з колоніалізмом. Вони не відрізняють сили від законної влади та уявляють панування як суто епістемологічне, а не матеріальне явище. Тобто будь-яке панування для них є культурно-лінгвістичним явищем. Відповідно, вони твердять, що панування

¹ *Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H. eds. The Empire Writes Back. London, 1989; Ashcroft B. Post-Colonial Transformation. London, 2001; Gandhi L. Postcolonial Theory. A Critical Introduction. New York, 1998; Loomba A. Colonialism/ Postcolonialism. London, 1998; Lopez A. J. Posts and Pasts. A Theory of Postcolonialism. Albany, 2001; Moore-Gilbert B. Postcolonial Theory. Contexts, Practices, Politics. London, 1997; Tuhiwi-Smith L. Decolonizing Methodologies. London, 2001; Prakash G. Postcolonial criticism and Indian Historiography // Social Text. № 31/32 (1992) 8–19. Jenkins J., ed. The Postmodern History Reader. London, 1997 містить статті, критичні щодо постколоніалізму.*

та визволення залежали від знання і культури, й тому зосереджуються на вивченні інтелектуалів, переважно письменників, як прислужників або критиків іноземного панування. Оскільки панування тримається радше на ментальних уявленнях, ніж на фізичній силі, воно триватиме доти, доки ці ментальні уявлення панівних чужинців зберігатимуться серед підданців, незалежно від політико-правових та економічних обставин. У тому випадку, коли постколоніялісти є ще й анти-модерністами, які зводять ідентичність тільки до культури, вони сходяться у поглядах із націоналістами. Постколоніялісти вважають свою методологію певного роду терапією, що допомагає колишнім колонізованим народам пізнати себе через знання свого минулого. Обмежуючи імперсько-колоніальні стосунки до літературно-культурної сфери, вони ніби перебирають на себе роль провідників, які тільки й можуть роз'яснювати суть панування та визволення. Їм здається, що злі багаті білі європейські чоловіки з їхньою технологією та логікою накоїли добрим небілим неєвропейцям більше лиха, ніж собі, й більше, ніж накоїли його самим собі неєвропейці.

Найбільші радикали з-поміж тих, хто практикує постколоніялізм, вважають, що кожна культура має власну епістемологію (спосіб пізнання) і що європейське «західне наукове знання» неспроможне ані пізнати, ані пояснити неєвропейські культури, а ті також не можуть скористатися ним, аби пізнати чи репрезентувати себе. Твердячи, що ідентичність має біологічну та незмінну природу, вони сходяться у поглядах із націоналістами у курйозному поєднанні домодерного з постмодерним.

Так само, як націоналісти й марксистки «третього світу», радикальні постколоніялісти звинувачують в апології істориків, які сумніваються щодо шкоди, заподіяної колишніми правителями імперій, бо тим самим ті ніби увічнюють колоніальну залежність. Забуваючи про свою педагогічну функцію як тлумачів основних текстів, літературознавці-постколоніялісти у сучасних демократичних країнах, слідом за Белінським і Пісаревим, вважають, що вони повинні займатися політикою. У тій мірі, в якій постколоніялізм служить способом поліпшення світу, навчальні заклади теж повинні його пропагувати. Це прагнення до політики в ролі не громадянина, а літературознавця підсилюється припущенням, що дійсність не є чимось даним, а мистецтво – не просто репрезентація зовнішнього світу, розуміння якого залежить від наших уявлень про нього. У крайній формі це означає, що те, як ми розмовляємо й думаємо про щось, визначає те, чим воно є в дійсності. Дійсність складають риторичні форми, як-от метафори, котрі передаються мовою, і якщо ми змінюємо нашу метафору, то тим самим змінюємо нашу дійсність. Інакше кажучи, все, що здається дійсністю, виявляється лише таким, яким ми його уявляємо, тобто дійсність є тільки тим, що ми про неї думаємо. Отже, немає різниці між фактом та вигадкою, мітом та історією. Будучи здатними аналізувати те, як ми будуємо світ згідно зі своїми уявленнями, ці радикальні критики та теоретики вважають себе авангардом «прогресивних змін», покликаним пояснити кожному, як із нього витворюється «модерна особа» і «яке місце посідає пам'ять у його житті». Оскільки історія є тільки мітологією, постколоніялісти гадають, що вони самі краще опікуються «побудовою нових мітів», ніж фахові історики. Бо постколоніялізм являє собою спосіб поліпшення світу, він є не лише методом літературної критики, але суспільною теорією (social theory), яку слід пропагувати в університетах. Згідно з цим підходом ми можемо змінити становище колишніх понево-

лених, коли витлумачимо те, як їх було відображено в літературі. Вже не потрібно повстанських армій та штурмів Зимових палаців і арсеналів. Сам акт читання – вже політика.

Поміркована група постколоніалістів визнає, що їх цікавить не панування, а лишень те, як в літературі підпорядковані люди уявляли себе і сприймали це панування. Вони визнають універсальну обґрунтованість «західного наукового знання» та його спроможність пізнавати й відображати пригнічених. Вони визнають, що дійсність не можна зводити до уявлень, і якщо іноді люди говорять не те, що вони мають на увазі, з цього неприпустимо виводити теорію, що всі тексти ніколи не виражають буквального значення і що безпосередня й чітка комунікація неможлива. Ставлення поміркованих до націоналізму амбівалентне. У кращому випадку це – необхідне зло, корисне, коли застосовується для мобілізації пригнічених, але шкідливе, коли підриває інші інтереси та ідентичності. Помірковані постколоніалісти доводять: оскільки ідентичності – множинні та мінливі, національна ідентичність після здобуття самостійності буде, а то й повинна бути продуктом компромісу між національною та імперськими/креольськими ідентичностями. Націоналісти-культурники (cultural nationalists) погодилися б з «поміркованим» постколоніалізмом і його тлумаченням культурних/національних питань у літературах національних меншин до здобуття незалежності.

Нелітературознавці мають серйозні сумніви стосовно постколоніалізму². По-перше, постколоніалісти далеко не перші, хто зрозумів, що ми повинні знати минуле, аби пізнати себе. Розуміння політичної важливості мови та культури знаходимо в Едмунда Берка та Йогана Гердера. Ідею про те, що мова і культура можуть служити опором пригнічених, висловив Ж.-Ж. Русо, який, мабуть, першим поєднав незалежність з ідентичністю в теорії, засудивши французькі та російські вторгнення на Корсиці та у Польщі. Герберт Спенсер сто років тому зауважив, що люди різного походження часто не можуть зрозуміти мотиви й поведінку одне одного. Впродовж 1950-х років історики в Америці, Британії та Франції (Луїс Готшалк, Деніс Гей, Альфред Кобан та Марк Блок) звернули увагу на те, що мови та значення – двозначні, а Джон Покок та Квентін Скінер пояснили, що зміст ідеї та концепції змінюються з плином часу. Постколоніалісти, однак, ігнорують їхні праці й не виводять від них свою інтелектуальну генеалогію. Натомість вони запозичують свою методологію та припущення в групи вчених, що її складають переважно експатріанти – алжирці та індійці-бенгальці. Отже, постколоніалісти, зацікавлені арабами та ісламом, цитують Едварда Саїда, а не відомого знавця Сходу Бернарда Льюїса.

Роботи постколоніалістів просякнуті заплутаними теоріями й неологізмами, пов'язаними з постмодернізмом та постструктуралізмом, і часто вони є незрозу-

² *Huggan G. The Post-Colonial Exotic. Marketing the Margins. London, 2001; Hallward P. Absolutely Postcolonial. Manchester, 2000; Kennedy D. Imperial History and Post-colonial Theory // Journal of Imperial and Commonwealth History. 1996. № 3. September, P. 345–63; Mackenzie J. M. Orientalism. History, Theory and the Arts. Manchester, 1995; Sokal A., Bricmont J. Intellectual Impostures. London, 1998; Washbrook D. Orients and Occidents: Colonial Discourse Theory and the Historiography of the British Empire // Louis W.R., ed. The Oxford History of the British Empire. Oxford, 1999. P. 596–611; Windschuttle K. The Killing of History. New York, 1996; Lewis B. Islam and the West. New York, 1993.*

мілим белькотінням. Критики постколоніалізму вважають, що немає причин відкидати загальні попередні географічні, хронологічні й тематичні категорії вивчення літератури, бо та література, яку постколоніалісти вважають самостійним предметом студій, насправді така різноманітна, що її неможливо вмістити в одну послідовну концептуальну дефініцію. Далі, вони помилково трактують свої концепції як щось реальне, ніби «наративи» і «дискурси» існують матеріально, поза тією реальністю, на яку вони посилаються. До того ж навчальні заклади – не місця для пропагування громадської думки. Вчені мусять стояти над своїми інтересами не тому, що вони їх не повинні мати, а тому, що їхні посади вимагають тимчасово припинити пропагувати інтереси в ім'я безстороннього розуміння (*dispassionate understanding*). Постколоніалісти змішують причини з наслідками, приписують свідомий намір там, де нема нічого, крім низки непов'язаних дій, і на підставі давно відомого факту, що влада, або сила, залежать від знання, твердять, що знання самі в собі – сила. «Колоніалізм» не можна вживати як синонім будь-якої залежності, а іноземне панування – звужувати до повсюдної навмисно розбудованої системи поневолення, в межах якої те, як поневолювачі сприймали поневолених, саме по собі було суттєвою формою панування. Критики, рецензуючи раніші публікації постколоніалістів, зазначали, що вони не мали жодного уявлення про основні поняття інтелектуальної історії, з якими працюють, навіть про «імперіалізм» та «колоніалізм», і не знали про модерну «ревізійністичну» історіографію імперії та колонії, що постала після 1960-х років. Якби правда була тільки ефектом могутності, як стверджують постколоніалісти, то як пояснити віру пригноблених у те, що правда підриває могутність? Може, тепер нам слід говорити *potentia faciebit te liber*, замість *veritas faciebit te liber*?

Постколоніалісти намагаються розпізнати культурно-психологічні наслідки імперського панування у творах найвідоміших письменників. Вони узагальнюють різноманітні твердження про форми та сприйняття в кількох творах літератури і тоді використовують ці твердження як опис історично-політичної ситуації, в якій постав певний твір! Далі, ці узагальнення приписують суспільству різні настанови з психоаналітичної теорії, яка сама не позбавлена глибоких сумнівів і розроблена для індивідуальної психіки. Попри співчуття до колишніх страждальців, просто облудно робити узагальнення на підставі аналізу літературного твору. Критики нам нагадують, що психологічна травма не передається від покоління до покоління. Те, кого саме породжують брутальність і травма – жертв чи катів, – залежить від індивідуальних рішень та обставин і не корениться в універсальних зразках психологічного ураження, бо такого немає³. Ми мусимо визнати, що не можемо знати намірів жертв, які мовчали, й відтак приписувати їм сучасні політично-інтелектуальні порядки. З причини таких вад Ернест Гелнер зауважив, що доробок постколоніалізму «досить потішний, але інтелектуально незначний»⁴.

Серед критиків трапляються й марксистки, які вказують на змову між постколоніалістами та класом глобальних капіталістів з метою позбавити суспільство

³ Gellner E. *The Psychoanalytical Movement*. London, 1985; Merridale C. *Night of Stone. Death and Memory in Russia*. London, 2000.

⁴ Gellner E. *Relativism and the Social Sciences*. Cambridge, 1985; *Postmodernism Reason and Religion*. New York, 1992; *Encounters with Nationalism*. Oxford, 1994; *Anthropology and Politics*. Oxford, 1995.

ідентичности, культури та національності як підстави емансипації⁵. Згідно з цією теорією, люди будуть менш схильні вважати себе пригнобленими й готовими до спротиву й охочіше обійматимуть посади бригадирів/менеджерів-колаборантів, коли бачитимуть, що іноземні директори і менеджери галузевих заводів їхніх країн говорять місцевою мовою, бо це залишатиме їм ілюзію, що над ними не урядують чужинці. В 1980-х роках постколоніалісти отримали посади в університетах і видавництвах та почали пропагувати свої погляди. Водночас корпоративні менеджери усвідомили, що для того, аби давати собі раду з багатонаціональним робітничим класом та ринком, поліпшити ефективність праці, треба знати культури й мови світу, використовувати їх у ділових стратегіях. Отже, бізнес-школи наймали постколоніалістів викладати бізнесменам про «культуру» та «опір підданців» у колишніх колоніях, щоби вони могли сьогодні краще керувати працівниками в тих країнах і знали, як використовувати ідентичність у рекламуванні й продажу товару. Внаслідок цього глобальні корпорації можуть представляти бідність, експлуатацію та залежність, спричинені міжнародним поділом праці, як «культурні різниці», що їх слід поважати в ім'я терпимости, демократії та різноманітности.

Деякі згадані вище зауваження несправедливі: якщо постколоніалізм є передусім літературознавчою методологією, то нема чого йому закидати, що він ігнорує політику й економіку, і нема чого науковцям-нелітературознавцям непокоїтися його сумнівними методами та упередженими припущеннями. Поза тим, реагуючи на критиків, деякі постколоніалісти вже покинули свій корабель – хоча наразі неясно, чим це зумовлено: турботою про науку а чи про інтелектуальну моду⁶. Однак коли «радянський блок» розвалився і науковці почали шукати нові слова, щоб окреслити землю між Ірландією та Японією і нові способи думання про розташовані там країни, постколоніалізм був впливовим, а постколоніалісти почали представляти свої побудови як суспільну теорію. Історики стали писати про явища, викликані постколоніалізмом, а деякі літературознавці-постколоніалісти – «історичні вступи» до постколоніалізму⁷. Ці тенденційні оповідання світової історії від 1492 р., подібні до видань Комінтерну 1920-х років без марксистської термінології, і спонукають застановитися, чому політологи, як, скажімо, Семюел Гантингтон, не публікують про естетику віршування Байрона. Позаяк корабель усе-таки пливе з пасажирами та командою на борту, ми повинні не тільки бути обізнаними з постколоніалізмом, але також знати його вади.

Україна та Європа

Постколоніалісти переважно цікавляться колишніми колоніями Франції, Британії, Іспанії та Бельгії після 1492 р., але дехто з них намагається охопити й інші країни. В 1990-х роках деякі українські літературознавці та журналісти почали

⁵ Ahmad A. In Theory: Classes, Nations, Literatures. London, 1992; Dirlik A. The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capital. Boulder CO, 1997; Dirlik A., ed. History after the Three Worlds. Lanham, USA: 2000; Eagleton T. The Illusions of Postmodernism. London, 1996.

⁶ Spivak G. C. A Critique of Postcolonial Reason. Toward a History of the Vanishing Present. Cambridge MA, 1999.

⁷ Young R. J. C. Postcolonialism. An Historical Introduction. Oxford, 2001.

описувати незалежну Україну як постколоніальну⁸. Ці «помірковані» постколоніалісти нагадали нам, що заполітизовані українські й російські письменники вели національні війни у літературі та заявляли, що майбутнє України залежить від того, чи засвоїть її населення до своєї модерної ідентичности елементи з усіх культур і народів, які мешкають на українській території. Вони не заявляють, що гібридні продукти імперського культурно-біологічного змішування в Україні якимось способом звільнять її від зігнилої західної «модерности». Хоча більшість національно свідомих українців погодились би з неонаціоналістичним аналізом українськими постколоніалістами української літератури, яка надає особливого значення культурним шрамам, залишеним російським «колоніальним пануванням», дехто з них без вагань відкинув би ідею про те, що українська ідентичність повинна долучити елементи з тієї російської культури, що їх вони ототожнюють з «чужим» і насильницьким. З погляду української науки їхня термінологія нова, і, можливо, завдяки їй чужинці, які раніше зневажали б українську тему і скаржились на неї як на «націоналістичну», тепер їх визнають. Але чи відкриває постколоніалізм для істориків про Україну щось таке, чого вони в іншому випадку не знали б, і чи взагалі варто застосовувати цю теорію до України?

Оскільки Росія була європейською імперією, українські національні справи, здавалося б, легше зрозуміти у контексті європейського панування над неєвропейцями, а відтак природно очікувати, що колишні заокеанські колонії європейців більше надаються до порівняння з Україною, ніж країни європейського континенту, – хоч мало хто називає територіально суміжні периферії національних держав «колоніями».

У кожному разі, освічені українці на початку ХХ ст. стали називати «колоніальними» українсько-російські стосунки, під впливом марксизму пов'язуючи майбутнє української культури та національності з розвитком капіталізму⁹. Микола Міхновський бачив місце України поруч з африканцями та азійцями, що боролися проти «імперіялізму». Представники Української комуністичної партії (Лапчинський, Шахрай, Мазлах, Шумський) також вважали Радянську Україну колонією Радянської Росії. Однак переважно всі книжки з історії України, видані до 1991 р., радянські та нерадянські, обмежили використання цього терміна до «царської України». Під час Другої світової війни націоналісти (Сіборський, Горновий та Полтава) вживали поняття «колоніалізм» стосовно російського панування до та після 1917 р., так само як і повоєнні закордонні націоналісти. Світова громадська думка й підтримані Радянським Союзом антиколоніальні національно-визвольні рухи та їхні прибічники не вважали Радянську Україну колонією. Її також не вважали колонією ані Іван Лисяк-Рудницький, ані Олександр Оглоблин із Всеволодом Голубничим. Їхній погляд віддзеркалював головну течію української політичної думки, адже ані Драгоманов, Франко чи Грушевський, ані Донцов не вживали

⁸ Pavlyshyn M., Clarke J. E. M. eds. *Ukraine in the 1990s*. Melbourne, 1992; Рябчук М. Від Малоросії до України. Київ, 2000; *Idem*. Culture and Cultural Politics in Ukraine: A Postcolonial Perspective // D'Anieri P., Kuzio T. eds. *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine*. Westport, Conn., 2002. P. 47–70; Shkandrij M. *Russia and Ukraine. Literature and the Discourse of Empire From Napoleon to Postcolonial Times*. Montreal, 2001.

⁹ Velychenko S. *The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought* // *Ab Imperio*. 2002. № 1. P. 323–366.

термін «імперіялізм» або «колоніялізм» стосовно України. Вони також не поміщували український націоналізм у рамки світового антиколоніального руху. Тобто національно свідомі українці не погоджувалися між собою з приводу того, чи була їхня країна колонією. Більшість з них не уявляла Україну з перспективи імперіялізму, а колоніялізму – поготів. Мало хто з тих, що вважають Україну колонією, береться за послідовне порівняння та аналогію з Азією. Національно свідомі українці бачать Росію як «азійську», а Україну – як «європейську» країну, більшість бажає бачити Україну в межах Європейського Союзу. З другого боку, ніхто з головних теоретиків цих понять не обговорює Україну у своїх працях. Але якщо припустити, що можна прикладати постколоніялізм до України, то виникає запитання: чи може бути Україна постколоніальною та «європейською» водночас?

Повстання і відокремлення від імперії не можна розуміти лише як тенденцію, властиву європейським заморським імперіям. Це також характеристика континентальних європейських держав та імперій. Отже, на підставі національного сепаратизму в Західній Євразії перед 1905 р. можна виділити дві хвилі дезінтеграції: впродовж 1749–1789 рр. (шотландці, греки, корсиканці, голандці, американці та бельгійці) та 1799–1848 рр. (ірландці, норвежці, фіни, бельгійці, італійці, греки). Україна не є аномалією в Європі, тому що вона постала з розпадом імперії у ХХ ст., так само як держави «третього світу». Польща, Чехословаччина, Фінляндія, Мальта, Ірландія, балтійські республіки також з'явилися з руїн імперій у ХХ ст. За станом на 1999 р. Україна є серед тих 22 з 38 європейських держав, котрі постали внаслідок розпаду імперій між 1905-м та 1991 рр. Як і більшість із них у перші роки незалежності, Україна сьогодні теж є недемократичною державою, культурно залежною від колишньої імперської метрополії. Так само як і держави, поневолені перед 1900 р., вона токож була аграрною, промислово нерозвиненою периферією, де тубільна селянська й елітна культури та їхні мови різнилися. Після здобуття незалежності ці народи створили власні інтелектуальні традиції і їхнє колишнє нестійке культурно-лінгвістичне становище стало анахронізмом. За одне покоління в усіх цих країнах, крім Ірландії, тубільні культури та мови стали мовами та культурами загалу. Немає жодної причини вважати, що така еволюція неможлива в Україні. Іноземне панування може привнести почуття залежності або неповноцінності серед підданців, але це треба розуміти як незручність, а не бар'єр, і те, як довго такі почуття залишатимуться після проголошення суверенності, залежить від внутрішніх, а не зовнішніх сил. Нарешті, хоча постколоніялізм ігнорує економіку, треба відзначити, що життєва статистика України, тобто рівень індивідуального доходу, освіти, а також спосіб поширення прибутку та зайнятості, ближчі до вищезгаданих менших європейських країн одразу після здобуття ними незалежності та бідних південноєвропейських країн сьогодні, ніж до країн «третього світу».

Характеристики, що їх постколоніялізм означив як типові для країн «третього світу», не аномальні в Європі. Україна не стала б менш «європейською», якби ми визнали, що вона була відсталою залежною «колонією» в минулому. Українці зазнавали насильства внаслідок інкорпорації до імперії, серед народу існувало почуття другорядності щодо росіян – т. зв. комплекс меншого брата. Такі явища існували також у Греції, Ірландії та Норвегії.

Головна різниця між залежністю в Західній Євразії та європейських заокеанських колоніях полягала у мірі, до якої панівні верстви дозволяли елітам суміжних підвладних регіонів увійти до уряду та до імперської еліти. Як і будь-яким іншим

суміжним залежним європейським країнам і народам, українцям було дозволено це зробити, й вони охоче асимілювалися в центральних державних установах та в імперській культурі. Багатьом подобалося бути урядниками у провінціях історичного ворога – Польщі – та брати участь у творенні російського образу «Малоросії». У колоніях «третього світу» відсутність такої інтеграції обмежувала можливість й кар'єру освічених громадян до кордонів самої колонії і, відтак, плекала незадоволення та створювала серед освічених ґрунт для націоналізму – сильнішого, ніж це було в Україні. Наприклад, британська еліта не визнала як повноправного члена жодного індійського, австралійського або навіть канадського політика, вченого чи письменника, водночас толеруючи ірландців – так само українців визнала російське «общество». Тому Україна, попри гноблення та інтегрованість до імперії, не подібна до колоній «третього світу». Вона радше схожа на малі периферійні країни Західної Євразії. Так само як освічений ірландець, чех чи грек, освічені українці мали доступ до імперської еліти, а коли зрозуміли, що ціна такого прийняття зависока, то також вирішили шукати свободи не від Європи, а в рамках Європи.

Отже, позаяк Україна не одна держава в Західній Євразії, колишню залежність котрої можна розуміти як «колоніальну», вивчення її історії з погляду постколоніалізму навряд чи можливе в принципі. Логічно порівняти Україну з будь-якою іншою колись залежною країною, крім Швеції, Таїланду та Японії. Але тоді ми мусили б ігнорувати не тільки різниці між іноземним пануванням у різних країнах світу, але й всі інші різниці, що існують між країнами та народами, та кинути їх усіх до одного тигля, незважаючи на те, що у них немає нічого спільного, крім залежності у минулому. Чи може сумнівна літературна методологія мати будь-яку аналітичну вартість, коли її застосувати як суспільну теорію до країн, однією спільною рисою котрих є колишня залежність? Якщо постколоніалізм не означає нічого, крім якогось невизначеного стану, характерного для всіх людей в один і той самий час, то чи має він якусь вагу?

Якщо ми схарактеризуємо як «постколоніальні» Китай та Росію, колись підвладні монголам, Швейцарію, колись підвладну Австрії, США, колись залежні від Англії, Франції та Британії, колись під владою Риму, Корею, колись підпорядковану Японії, або Конго, колись залежне від Бельгії, – то що це говорить нам про них? Що вони, як усі люди в світі, в минулому були під чужим пануванням? Що нового постає зі старого? Те, що люди пристосовують і переробляють у свій спосіб чужі моди та ідеї? Що сильний пригнічує або ігнорує слабшого? Що письменники, історики й лідери, як і кожна людина, мають свої забобони, думки та погляди? Що культури взаємно впливають одна на одну? Що нерівність та несправедливість віддзеркалюються у літературі? Що політика виражається через літературу в суспільствах, де вона не може виражатися через представницькі установи? Що ідеї впливають на поведінку, і все змінюється? Що прогрес та капіталізм мають небажані наслідки? Це все тріюїзми, давно відомі поза сучасними американськими літературознавчими колами.

Пишучи історію України

Історики визнавали літературу за джерело ще до появи постколоніалізму, а також знали, що історія культури може доповнити знання про минуле. Вони приділяли належну увагу випадковості, амбівалентності, ідентичності. Постколоніалізм деякі

історики сприйняли як нове явище, але підійшли до нього традиційно, тобто перевіряючи, чи впливають докази з висновків. Вони уникають екстремістських релятивістичних спекуляцій, логічних помилок, жаргону та недоведених припущень постколоніалізму¹⁰.

Історики України ще на початку ХХ ст. вивчали культурні наслідки чужого панування. Наприклад, у стандартній популярній історії культури Огієнка, виданій 1918 р., описано «антиукраїнські» царські заходи, починаючи з наказу Алексея 1654 р. обтинати козакам оселедці й закінчуючи наказом 1895 р., який забороняв імпорт україномовних дитячих книжок¹¹. Сьогодні історики України і далі акцентують увагу на культурних аспектах панування, але, на відміну від своїх попередників, вони не припускають, що царський чи радянський режими були якимись всесильними антиукраїнськими монолітами або що джерелом ідентичності є лише етномовна ідентичність народу. Вони вивчають такі явища, як малоросійський/український лоялізм, «перевертнів», те, як підданці розуміли стосунки з владою і впливали на них. З погляду предмета такі дослідження можна було б назвати постколоніальними. Однак постколоніальна методологія і упередження в них малопомітні або відсутні¹².

Історикам України не досить тільки усвідомлювати хиби постколоніалізму. Вони мусять також застановитися, чи здатна методологія, яка ігнорує матеріальні аспекти життя, нібито їх не існує, запропонувати щось вартісне до критичної дискусії навколо питання, чи змогли б глобальні корпорації, заговоривши українською мовою, перетворити Україну на краще місце для більшості населення. Треба також звернути увагу на те, що кожен, хто намагається застосовувати постколоніалізм до вивчення української історії, мусить зважати на антиєвропейські упередження, що лежать в основі цієї методології. «Лишіть цю Європу, де вони без кінця розмовляють про Людину, а все ще вбивають людей скрізь, де їх знаходять», – написав один із його засновників Франц Фанон у «Злиденних Землі» («The Wretched of the Earth»). «Європейська гра нарешті скінчилася». Теорія, котра заради відродження вимагає відмежуватися від Європи, замість наслідувати її, може пояснити такі феномени, як слов'янофільство або творчість Достоєвського, але чи доречна вона для вивчення «західників» у країнах на схід від Берліна, котрі хотіли бути «європейськими» після 1815 р. та бажали «повернутися» до Європи після 1989 р.? Як має ставитися свідомий українець до таких, як Фанон, котрі вважають люмпен-пролетаріят і суспільних маргіналів носіями правдивої свободи і незалежності?

¹⁰ *Hackett-Fischer D.* *Historians Fallacies. Toward a Logic of Historical Thought.* New York, 1970. Прикладами є недавно видані студії про культурні аспекти панування, написані на підставі традиційної методології: *Colley L.* *Captives. Britain Empire and the World, 1600–1850.* London, 2002; *Bayly C. A.* *Empire and Information. Information Gathering and Social Communication in India, 1780–1879.* Cambridge UK, 1996; *Gruzinski S.* *The Mestizo Mind.* London, 2002.

¹¹ *Огієнко І.* *Українська культура.* (3rd ed.) Winnipeg, 1970.

¹² *Миллер А. И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000; *Yekelchuk S.* *The Body and National Myth: Motifs from the Ukrainian National Revival in the Nineteenth Century* // *Australian Slavonic and East European Studies.* 1993. Vol. 7. № 2; *Idem.* *Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian relations in the Soviet Historical Imagination.* Toronto, 2004.

Українським історикам варто також знати, як сучасні ірландські історики створили ненаціоналістичну національну історію Ірландії без допомоги постколоніалізму¹³. Впродовж п'ятдесяти років після здобуття незалежності зацікавлені ірландці знаходили психологічну сатисфакцію в істориків-націоналістів, які славили ірландських героїв та проклинали «800 років» ганебних англійських злочинів. Починаючи з 1970-х років, тобто перед появою постколоніалізму, нове покоління істориків, критично налаштоване до націоналістичної інтерпретації історії, засобами сучасних методологій довело, що англо-ірландські зв'язки були позначені перервністю, двозначністю, непослідовністю, змішанням, складністю та амбівалентністю до тієї міри, яку націоналістичні історики не хотіли визнавати. Молодші дослідники показали, що англійське панування не було аж таким поганим, що минуле не так чорне чи біле, як сіре, та що люди більше переймалися родиною, ворожнечею із сусідами та цінами перед 1917 р., ніж ідеєю самостійної Ірландії. Ці дискусії довкола проблеми панування Англії та її спадщини стали попросту зайві, коли в 90-х роках значно поліпшився загальний добробут країни. Більшість населення поступово позбулася будь-якого колективного неврозу, котрий може бути наслідком іноземного панування. Сучасні ірландці менш емоційно ставляться до своєї ідентичності – вони налаштовані не націоналістично, а радше по-європейському. Це народ, котрий сьогодні без комплексу жертви піклується про повсякденні проблеми, як-от безробіття і вживання наркотиків, що їх вони поділяють з іншими сучасними країнами, а також скаржаться не на «імперську спадщину», а передовсім на уряд або міжнародні корпорації. Джордж Бернард Шоу писав: «Здорова нація не переймається своєю національністю, так само, як здорова людина – своїми кістками». Тільки радикальні республіканці, ліві митці та деякі літературознавці та критики і далі у застарілий націоналістичний спосіб оцінюють усе небажане в сучасній Ірландії як британський «колоніалізм» і зображають ірландців нещасним постколоніальним народом¹⁴. Те, що вони пишуть, читати важко, як і будь-які постколоніальні писання; сумнівно, що ці твори навчили б чогось нефактового читача, котрий би випадково їх прочитав.

Справді, серед європейських країн тільки Ірландія і далі розмовляє мовою колишнього правителя. Але британські стандарти, що їх ірландці успадкували до незалежності, були світовими стандартами, й англійська мова надалі залишається світовою мовою; вони користуються нею сьогодні, вже в роки незалежності, не внаслідок «постколоніалізму» або неоімперської махінації, а внаслідок внутрішньої політики. Зокрема, причиною було те, що хоча національні лідери впродовж 1930-х років вимагали від чиновників знання ірландської мови, самі вони нею не розмовляли й, відтак, не засвідчили її важливості для щоденного життя. Смертельний удар припав на 1973 рік, коли уряд перестав вимагати, щоб урядовці знали ірландську мову. В Україні сьогодні такого нема.

Історики не повинні захоплюватися принагідними «ізмами», як-от постколоніалізм. Вони нічого не втратили б, не писали б гірше про минуле України, якби залишили постколоніалізм літературознавцям, котрі втратили цікавість до питань

¹³ *Boyce G., Day A. eds. The Making of Modern Irish History. London, 1996; Brady C., ed. Interpreting Irish History. Dublin, 1994; Lee J.J. Ireland 1912–1985. Dublin, 1989.*

¹⁴ *Howe S. Ireland and Empire. Oxford, 2000.*

жанру, естетики, техніки писання, літературних конвенцій. Для проникнення в європейські аспекти українського минулого історики повинні радше продовжувати свою нелегку працю в архівах, але водночас зважати на порівняльні дослідження розвитку України з розвитком подібних до неї країн. Тобто порівнювати не з потужними державами, що незалежилися багато століть тому, як-от Франція, Англія чи Америка, ані з повоєнними азійсько-африканськими державами, а скоріше з вищезгаданими донедавна залежними країнами Західної Євразії, які подолали спадщину залежності без втручання постколоніалізму. Приклади такого підходу можна знайти у статтях Оскара Галецького, Андреаса Каппелера й Степана Величенка, котрі порівнюють Україну зі скандинавськими країнами, Литвою та Шотландією¹⁵. Вищезгадана книжка Лінди Колі подає досконалий приклад того, як можна досліджувати зв'язки між літературно-мистецькими репрезентаціями та чужоземним пануванням, уживаючи загальноновизнану методологію.

А. Дж. П. Тейлор спонукав нас сумніватися щодо марксизму, зокрема тому, що той робив універсальні узагальнення на підставі ізольованих прикладів, а саме становища робітників на текстильних фабриках у Ланкастері 1844 р. і подій у Парижі 1789 р. Постколоніалізм теж претендує на універсальну придатність і вірогідність, хоча він розроблений на підставі своєрідних подій у французькому Алжирі й британській Бенгалії XIX ст. І марксизм, і постколоніалізм мають серйозні вади. Постколоніалізм привертав увагу до деяких явищ, які для окремих істориків були новими. Але назагал вони не переконують, що методологічно є чимось ліпшим від тих правил, якими ті послуговуються протягом останніх п'ятдесяти років, або й довше, і якими є:

1. Уникати жаргону та писати ясно і зрозуміло;
2. Бути свідомим, що висновки тимчасові, а інтерпретації змінюються на підставі нових доказів і джерел;
3. Що кожний має власні упередження і вірування, пов'язані з тим, ким він є і де мешкає;
4. Що документи (тексти) треба вивчати обережно, бо їхні автори мали власні упередження;
5. Що відчуття та сприйняття дійсності можуть бути настільки ж важливі, як сама дійсність;
6. Що культура та ритуал (як відзначили Якоб Буркгардт і Марк Блок) є своєрідними джерелами так само, як література;
7. Не судити про минулі часи та цілі покоління з погляду сучасності й на підставі поодиноких джерел та не перетворювати наслідки у наміри.

¹⁵ Halecki O. Unia Polska z Litwą a Unia Kalmarska // *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. Kraków, 1936; Kappeler A. Die ukrainische und litauische Nationalbewegung: ein Vergleich // *Україна: культура, спадщина, свідомість, державність*. Львів, 1998. С. 281–290; Velychenko S. Empire Loyalism and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia 1707–1914 // *Comparative Studies in Society and History*. 1997. № 3. Р. 413–441; передрук: Схід-Захід. *Rossia et Britannia*. Спеціальний випуск. 2001. № 4.

Stephen VELYCHENKO

Postcolonialism, Europe and Ukrainian History

The author summarizes the main ideas and methodological assumptions of postcolonialism, a technique of literary analysis whose practitioners claim it is also a social theory. He reviews the arguments of critics who point out that its shortcomings outweigh its merits. Its premises are dubious, terminology imprecise or unintelligible, and methodology flawed. There is no reason why historians interested in the nature and legacies of Ukraine's dependency should study it in terms of postcolonialism. Historically, Ukraine has similarities to former «Third World» colonies but it is more comparable with formerly dependent European countries like Ireland and Greece. Ukraine, like them, could be considered «postcolonial» because of its dependency. But virtually every country in the world was dependent at some point in time and any method purporting to be applicable to so many countries with nothing else in common has no analytical rigour.